

Rok 1944: Pripomienka smutných výročí

(1944 – A Reminder of Sad Anniversaries)

PETER SALNER, JÁN HLAVINKA

DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2025.1.01> © Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.
© 2025, Peter Salner, Ján Hlavinka. This is an open access licensed under the Creative Commons

Peter Salner, Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava; e-mail: peter.salner@savba.sk

Ján Hlavinka, Historický ústav SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava; e-mail: histjhla@savba.sk

How to cite: Salner, P., Hlavinka, J. (2025). 1944: Pripomienka smutných výročí. Slovenský národopis, 73(1), 3–7. DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2025.1.01>

Roky 1938 – 1945, najmä však holokaust, boli pre slovenskú spoločnosť prelomové a dodnes ju (de)formujú. Logicky by toto obdobie malo patriť medzi prioritné výskumné témy spoločenských vied. Slovenská etnológia dobové udalosti a pretrvávajúce historické, hospodárske, antropológické, a v neposlednom rade, aj morálne či psychologické následky tragickej doby reflektuje, ale...

V tejto súvislosti pripomenieme, že v poslednom čase vyšli dve monotematické čísla časopisu Slovenský národopis, vzniklo viac monografií a štúdií venovaných rôznym aspektom tejto problematiky. Pri zbežnom pohľade sa zdá, že všetko je v poriadku, napriek tomu však nemožno prehliadnuť „personálnu podvyživenosť“ bádania o holokauste a o jeho dopadoch na spoločnosť Slovenska. Spomenutá produkcia je dielom jednotlivcov, ktorí ani pri najlepšej vôli nedokážu v plnom rozsahu zaplniť spektrum takej zložitej problematiky, akou holokaust nesporne je.

Spomenuli sme už, že na stránkach Slovenského národopisu dostáva toto obdobie v krátkom čase priestor už druhý raz. Pri príležitosti 80. výročia prvej deportácie zo Slovenska do nacistických koncentračných a vyhladzovacích táborov vypísala redakcia výzvu Dobrovoľné a vynútené pohyby obyvateľov (Česko)Slovenska v 20. storočí. Editoriál SN 2022/1 k tomu uviedol: „Impulzom pre výber témy prvého tohtoročného čísla Slovenského národopisu sú tragické osudy židovskej menšiny. Pred ôsmimi desaťročiami, 25. marca 1942, opustil územie vojnovy Slovenskej republiky (1939 – 1945) vlak s neobvyklým nákladom. Cieľovou stanicou bol (vtedy ešte verejnosti neznámy)

koncentračný a vyhladzovací tábor Auschwitz. Viezol tam 1000 židovských dievčat, ktoré tvorili predvoj nedobrovoľného masového exodu. /.../

Pripomienku týchto tragických udalostí vnímame nielen ako pietny akt či varovanie, ale aj (najmä) ako príležitosť zamyslieť sa nad širšími súvislosťami (e)migračných procesov, analyzovať ich príčiny a následky pre ľudí, ktorí (dobrovoľne či z donútenia) odišli, ale aj pre tých, ktorí z vlastnej vôle či preto, že nemali možnosť odísť, ostali.“ (Salner, 2022a: 9)

Obsah uvedeného čísla priniesol zaujímavé príspevky, no zároveň nastavil nepríjemné zrkadlo reality. Okrem editoriaľu boli v čísle štyri štúdie (viac ich neprišlo). V žiadnej z nich nebol autorom slovenský etnológ. Predpokladanej hlavnej téme sa venoval jediný (historický) príspevok (Hlavinka, 2022). Ďalší traja autori si všímali iné aspekty (e)migračných pohybov.

V roku 2024 sme si opäť pripomínali viacero dôležitých okrúhlych výročí, keďže aj rok 1944 bol bohatý na dramatické a prevažne tragické historické momenty: významné operácie na frontoch 2. svetovej vojny, okupácia Maďarska a neskôr aj Slovenska jednotkami nacistického Nemecka, Slovenské národné povstanie. V máji roku 2024 uplynulo 80 rokov od začiatku rozsiahlej vlny deportácií židov z Maďarského kráľovstva a v septembri toho istého roku uplynulo 80 rokov od začiatku tzv. druhej vlny deportácií židov z územia vtedajšieho Slovenska. V roku 1944 došlo na území oboch okupovaných štátov k masovým vraždám, na ktorých sa podieľali aj domáci kolaboranti.

Slovenský národopis v spolupráci s Dokumentačným strediskom holokaustu, ktoré sa ako mimovládna organizácia už dve desaťročia venuje výskumu holokaustu, jeho dokumentácii a vzdelávaniu, na to opäť reagoval vyhlásením výzvy. Okrem iného sa v nej uvádza:

„Udalosti v roku 1944 a posledných mesiacov druhej svetovej vojny stále nie sú dostatočne zmapované. Osobitne sa to týka diania na území, ktoré sa v rokoch 1938 – 1945 stalo súčasťou Maďarského kráľovstva. Redakcia časopisu Slovenský národopis v úsilí prispieť k hlbšiemu pochopeniu a poznaniu predmetného obdobia sa rozhodla venovať samostatné číslo časopisu 2025/1 tejto problematike. Privítame príspevky historikov, etnológov, ale aj odborníkov z iných spoločenskovedných disciplín, ktoré si všímajú hlavne:

- teoretické a metodologické problémy spojené s výskumom deportácií v roku 1944;
- politické aspekty deportácií v rokoch 1944 – 1945 v Maďarsku a na Slovensku;
- priebeh deportácií židovského obyvateľstva z tzv. arbitrážnych území a druhej vlny deportácií zo Slovenska;
- význam Slovenského národného povstania v sledovaných procesoch;
- pokusy ohrozených židovských obyvateľov vyhnúť sa deportáciám;
- postoje majoritného obyvateľstva k deportáciám a deportovaným.“

Reakcie odbornej verejnosti na jednej strane naplnili očakávanie zadávateľov výzvy, zároveň však opäť potvrdili, že „etnologická personálna núdza“ naďalej pretrváva. Do redakcie prišlo päť príspevkov, ktoré vytvorili tematicky, metodologicky aj lokálne

pestré spektrum sledovaných problémov a spôsobov ich riešenia. Prispela k tomu skutočnosť, že v podstate každý z autorov zvolil vlastný metodologický prístup k riešenej problematike. V uverejnených textoch bádatelia využili „klasické“ archívne pramene, ale aj publikované alebo dosiaľ neuverejnené rukopisné memoáre, poznatky získané metódou oral history či pomocou moderných technológií. Spomenutý posledný postup zvolili v spoločnej štúdií historik Ján Hlavinka a geograf Tomáš Goga. S využitím geografických informačných systémov analyzovali dáta väzňov v koncentračnom tábore Sereď v období november 1944 – marec 1945. Martin Posch v snahe vyvrátiť rozšírený stereotyp, že židia¹ nebojovali, analyzoval ich pôsobenie v odboji. Na základe získaného materiálu dospel tiež k záveru, že dve desaťročia existencie demokratickej Československej republiky nestačili na prekonanie antisemitských stereotypov a predsudkov. Protižidovské tendencie sa prejavovali v zahraničných armádach a boli rozšírené aj v partizánskom hnutí na Slovensku.

Osobitne dôležité sú príspevky venované stále nedostatočne preskúmanému arbitrážnemu územiu. Veronika Szeghy-Gayer na základe svojich výskumov v Košiciach priblížila zložitú a neraz kontroverznú činnosť židovských rád. Patrícia Fogelová s využitím archívnych materiálov sledovala osud žiadostí o pomoc pri riešení materiálových (hlavne bytových) problémov, s ktorými sa na košický mestský úrad obrátili preživšie židovské ženy. Škoda, že vo svojom príspevku vo väčšej miere nevyužila svedectvá z projektov oral history, v ktorých nechýbajú ani spomienky košických preživších. Práve o poznatky orálnej histórie² sa opieral Peter Salner v analýze stratégií prežitia židov, ktorí aspoň časť roka 1944 strávili v ľudáckom štáte alebo na arbitrážnom území. Aj zbežný pohľad na uverejnené štúdie presvedčivo ilustruje výhody interdisciplinárnej spolupráce všeobecne a histórie s etnológiou konkrétne. Bolo by všestranne užitočné, keby bádatelia zo spoločenskovedných odborov v budúcnosti čo najčastejšie využívali možnosti takejto kooperácie.

Uvedený prehľad potvrdzuje predchádzajúce konštatovanie na margo personálnej situácie. Štyri príspevky sú dielom historikov (jeden vznikol v spolupráci s geografom), len raz je autorom etnológ. Je škoda, že z rôznych dôvodov nevyužili príležitosť niektorí bádatelia a bádatelky, ktorí sa tejto problematike venujú. Nič to však nemení na fakte, že priebeh a následky holokaustu skúma naďalej menej etnológov, než si táto komplexná problematika vyžaduje. Pritom nie je nevyhnutné zameriavať sa výlučne na dobové dianie a židovské obete. Niektoré výstupy Moniky Vrzgulovej (2016, 2021, 2024; Kubátová, Vrzgulová, 2023), Petra Salnera (2020, 2022b, 2023) či Ivica Štelmachoviča Bumovej (Bumová, 2007, 2008; Štelmachovič Bumová, 2018) potvrdzujú, že predmetom záujmu môže a má byť nielen židovská komunita v rokoch 1938 – 1945,

1 Pojem žid/Žid ponúka dve alternatívy začiatočného písmena. Gramaticky je jasné, že v prvom prípade autor označuje vierovyznanie, v druhom etnickú príslušnosť. V praxi však toto rozlíšenie nie je vždy jednoduché, pretože z kontextu často nie je zjavné, ktorá možnosť v danom prípade odráža realitu; navyše nie sú výnimkou prípady, keď sa ľudia zároveň hlásia k židovskému vierovyznaniu aj národnosti. Redakcia preto rešpektuje rozhodnutie jednotlivých autorov.

2 Ide o výsledky projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Podrobnejšie k tejto problematike pozri Salner, 1997 a Vrzgulová, Ed., 2002.

ale aj iné ohrozené minority, morálne, fyzické či psychické dôsledky holokaustu na preživších, ale tiež na majoritnú spoločnosť, súčasné formy pripomínania alebo reflexie „divákov“ z radov majority.

Napriek niektorým kritickým pripomienkam korpus príspevkov v tomto čísle Slovenského národopisu ponúka čitateľom veľa zaujímavých informácií a podnetov na zamyslenie.

PETER SALNER, Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.

JÁN HLAVINKA, Historický ústav SAV, v. v. i.

LITERATÚRA

- Bumová, I. (2007). Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte. *Pamäť národa*, 3(3), 14–29. Dostupné na: http://www.upn.gov.sk/publikacie_web/pamat-naroda/pamat-naroda-03-2007.pdf.
- Bumová, I. (2008). Židovská komunita po roku 1945: snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: M. Vrzgulová, D. Richterová (Eds.), *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti* (s. 44–66). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Hlavinka, J. (2022). Deportácie židovského obyvateľstva zo Slovenska v roku 1942: organizácia, priebeh, dôsledky. *Slovenský národopis*, 70(1), 31–47. <https://doi.org/10.31577/SN.2022.1.04>
- Kubátová, H., Vrzgulová, M. (2023). Being “Local” in Eastern Slovakia: Belonging in a Multiethnic Periphery. *East European Politics and Societies*, 37(1), 249–271. <https://doi.org/10.1177/08883254211005181>
- Salner, P. (1997). *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda.
- Salner, P. (Ed.) (2020). *Holokaust okolo nás. Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania*. Bratislava: Marenčin PT.
- Salner, P. (2022a). (E)migrácie: fenomén večne aktuálny. *Slovenský národopis*, 70(1), 8–15. <https://doi.org/10.31577/SN.2022.1.02>
- Salner, P. (2022b). The Holocaust in Slovakia: The Deportation of 1942 through the Prism of Oral History. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42(5), 22–33. <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2362>
- Salner, P. (2023). *Prach alebo popol. Kremácia v židovskej komunite na Slovensku z pohľadu etnológie*. Bratislava: Marenčin PT.
- Vrzgulová, M. (Ed.) (2002). *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- Štelmachovič Bumová, I. (2018). Pogrom v Bratislave v dňoch 20. a 21. augusta 1948. *Axis mundi*, 13(1), 2–13. Dostupné na: https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kpr/-axismundi/AxisMundi_2018_1_studia_bumova.pdf
- Vrzgulová, M. (2016). *Nevyroprávvané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: Veda.
- Vrzgulová, M. (2021). The Club of Senior Citizens who Survived the Holocaust: A Case Study from Slovakia. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(7), art. 3, 33–51. Dostupné na: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss7/3>
- Vrzgulová, M. (2024). *Oral History and the Holocaust in Slovakia: Selective and Contradictory Memories*. Palgrave Macmillan. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-73675-9>

O AUTOROCH

PETER SALNER (ORCID: 0000-0002-6844-0235) – absolvoval štúdium na Katedre etnografie a folkloristiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, neskôr získal titul doktora vied v Slovenskej akadémii vied. Ako dlhoročný vedecký pracovník Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. v Bratislave sa špecializuje na urbánnu etnológiu, predovšetkým však na sociálnu kultúru židovskej komunity na Slovensku v 20. – 21. storočí. Je autorom viac než dvoch desiatok kníh a množstva odborných štúdií uverejnených v domácich aj zahraničných časopisoch.

JÁN HLAVINKA (ORCID: 0000-0002-6839-7767) – historik, pracuje ako samostatný vedecký pracovník v Historickom ústave SAV, v. v. i. v Bratislave a zároveň je riaditeľom Dokumentačného strediska holokaustu. Špecializuje sa na výskum problematiky holokaustu na Slovensku a v stredoeurópskom kontexte. Podieľa sa na riešení európskeho vedeckého projektu European Holocaust Research Infrastructure – Implementation Phase a je členom delegácie Slovenskej republiky pri International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA). Je autorom a spoluautorom viacerých vedeckých monografií, štúdií a odborných článkov.